

ÉLETKÉPEK A 18. SZÁZADI TÖRÖKORSZÁGBÓL

Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről

A hétköznapiok történetének kutatása során érdekes forráscsoportot jelentenek a magánlevelek, amelyek szerzői saját, szubjektív élethelyzeteik leírása kapcsán ábrázolták környezetük jelenségeit, történéseit. Mindez kiemelt érdeklődésre tarthat számot akkor, ha a levél írója különös, számára szokatlan és idegen világba csöppen, hiszen így családtagjainak, barátainak írt sorai szinte útleírásként is olvashatóak. Lady Mary Wortley Montagu, a törökországi angol nagykövet felesége a 18. század elején csaknem ezer olyan levelet írt, amelyekben beszámolt európai és ázsiai élményeiről. Episztolái közül azok, amelyek 1717–1718-ban születtek, bepillantást nyújtanak a muszlim nők életébe, és – a sok fantázia szülte, torzító útleírás után – segítségükkel sok érdekes információ nyerhető az előkelő török asszonyok mindennapjairól.

Európai utazók művei Törökországról a 16–17. században

Konstantinápoly már az ókor óta mindig fontos csomópont volt, kultúrák találkozóhelye. 1453 után a törökök saját ízlésük szerint átformálva hatalmas fejlesztéseket és felújításokat végeztek a városban.¹ Külföldi kereskedőtársaságok működését is engedélyezték, bekapcsolva így Isztambult az ázsiai és európai térség vérkeringésébe.² A városban számos kereskedő, diplomata, tudós és szerencsevadász fordult meg kontinensünkről. Közülük néhányan olyan útleírásokat is készítettek, amelyek segítségével az európaiak képet alkothattak a török világról. A 17. század végére a „Kelet” ábrázolása, a „keleti témák” bemutatása Európa-szerte divatba jött. A keletkezett művek java részét azonban olyan európaiak írták, akik sohasem jártak Törökországban, gyakran saját országukból sem tették ki a lábukat.

A „keleti” érdeklődés nem csupán kereskedelmi-politikai indíttatású volt, hanem esztétikai is: a világnak ez a része régtől fogva izgalmasnak, titokzatosnak, valamiféle csodának tűnt fel az európai ember szemei előtt. Egy olyan távoli, misztikus, ismeretlen világ, ahol mindig van mit felfedezni, ahol sok újdonság vár az utazóra, és amelynek tükrében Európa kialakíthatja, jobban megértheti saját identitását.³ Berchet szerint minden egyes kultúrának létre kell hozni a barbárság fantazmáját ahhoz, hogy azt saját civilizált mivoltának ellenpontjaként mutassa be.⁴ Ugyanakkor olyan helyszín is – mint például Törökország –, ahová el lehet menekülni az európai valóság elől, a vágyak régiója. Mert Európának egy olyan helyre is szüksége van, ahová nem csupán a félelmeit, hanem a vágyait, a csodákkal szőtt álmait is kivetítheti.⁵

A török lakókörnyezet eredeti megfigyeléseken, helyszínen szerzett információkon, közvetlen tapasztalatokon nyugvó leírása, a nők életterét jelentő *hárem*, *háremlik* és a férfiak házon, palotán belüli felségterületét jelölő *szerámlik* hiteles bemutatása a 16. századi európai utazók úti beszámolóiban szerepelt először kontinensünkön. 1551-ben Nicolas de Nicolay francia utazó (Gabriel d’Aramon kísérőjeként) járt Isztambulban. Úti élményeit 1567-ben Lyonban adták ki „*Quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*” címmel, amelynek megírásában saját bevallása szerint egy helyi eunuch segítette.⁶ Ebben a könyvben főként a férfiak lak-

részének részletes leírását adta, és csak nagyon röviden szólt a szultánné gyönyörű fürdőikkel berendezett, pazar szerájáról, amit ő maga, Nicolay nyilván sohasem láthatott. Művét 1585-ben fordították angolra.

Az első olyan európai, akitől valóban hiteles képet kaphatunk a háremek szobáiról, a női lakrész belső világáról, az olasz *Domenico Hierosolimitano* (1552 k. – 1622), aki II. Murad (uralk. 1574–1595) egyik udvari orvosa volt, és e tisztségéből kifolyólag látogathatta a harem bizonyos részeit. Műve azonban a 20. század végéig kiadatlan maradt, így csak kevesen ismerhették annak tartalmát.⁷ Azt írta, hogy a szultáni harem 44 egymástól elkülönített kis udvarból és hozzájuk tartozó szobákból áll, mindegyikhez szökőkutak, fürdő(k) kapcsolódnak. A női szobák falai virágokkal telefestettek, gyönyörű brokáttal borítottak, továbbá gazdag szőnyegek, pazar bútorok jelzik a luxust. Jelezte azt is, hogy a női szobák mellett van egy olyan lakosztály is, ahol a szultán fiúgyermekei nevelkednek, akiket – eltérően a kislányoktól – csak hat-éves korukig nevelt az édesanyjuk, utána tanárok gondjaira bízta őket.⁸

Egy másik itáliai, a velencei származású diplomata, *Ottavio Bon* 1604–1607 között tartózkodott a városban, és részletes leírásokat adott a törökországi mindennapi életéről, a szokásokról.⁹ Penzer kutatásai szerint Bon szövegeit sokan használták fel úgy a 17. század elején, mintha saját művük lenne, nem jelölték az eredeti szerzőt. Például az angol változat írója, Robert Withers,¹⁰ vagy Michel Baudier,¹¹ XIII. Lajos francia király történésze, aki 1624-ben megjelent, majd több további kiadást megért művében átvette Bon gondolatait.¹² Maga Bon – több más, Isztambult megjárt európai kortársához hasonlóan – személyesen sohasem léphetett be a háremekbe, de ő is tudott róla, hogy a szultán palotájához tartozó női lakrészek minden kényelemmel felszereltek, háló- és nappali szobák, ebédlők, fürdők, kertek, kerti pavilonok tartoznak hozzájuk.

A 17. században több, a török történelmet tárgyaló munka készült, ezek is sokak figyelmét irányították Törökországra. Például Paul Rycaut „*The History of the Turks: From the Year 1678, To the Year 1699*” című műve, amely nyomtatásban 1799-ben jelent meg, vagy Richard Knolles „*The Turkish History from the Original of the Nation to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors*” 1687-ben. Georges Sandys „*A Relation of a Journey*” (1615) és John Sanderson „*The Travels of John Sanderson in the Levant: 1584–1602*” (1614) című munkái pedig az angol utazók gondolatait közvetítették.

Ezek az útirajzok, történelmi munkák, a Törökországból Európába küldött levelek a 17–18. század fordulóján tehát nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A „Kelet” mesés képe, a vele kapcsolatos félelem és rajongás kettőse azonban végérvényesen „*Az Ezeregyéjszaka meséi*” című, többkötetes munkával vonult be az európai gondolkodásba.¹³ A pikárdiai származású, 1646-os születésű orientalista, Antoine Galland, aki héber és arab tanulmányai után, 1670 és 1688 között az isztambuli portugál nagykövet titkáráként dolgozott, e mesegyűjteménnyel teljesen megbabonázta Európát. Numizmatikai tárgyú írásai, arab, török és perzsa nyelvről tett fordításai eltörpülnek az enciklopédikus mesegyűjtemény mellett, amelyet Galland élete második felében állított össze. A kötetek kiadásához nem csupán fordításokat végzett egy szír kézíratos munka alapján, hanem bizonyos történetek, részletek saját szerzője is volt.¹⁴ A mesegyűjtemény első francia kötetét 1704-ben jelentette meg, s ezt további hat követte, a legutolsó 1717-ben. Nagyon korán, már 1706-ban napvilágot látott az első angol fordítás, majd sorra számos más, európai nyelvre ültették át a munkát. Saját bevallása sze-

rint Lady Wortley Montagu gondolkodására is igen nagy hatással volt ez a mesegyűjtemény, a korában rendelkezésre álló útleírások mellett.

Lady Wortley Montagu törökországi leveleinek keletkezése

A 18. század elejéről kétségkívül egy angol hölgynek, Lady Mary Wortley Montagu-nak (leánykori nevén Pierrepont) a levelei nyújtják a legbőségebb, európai személy által közvetített információt a török nők világáról. A lady 1689-ben született Angliában, és kiváló, a francia és latin nyelv ismeretét is nyújtó, igazi „felvilágosodás kori” neveltetést kapott.¹⁵ Henry Fielding másodunokahúga volt, érzékeny lelkű hölgy, akinek költeményei révén az irodalomtörténetben is helye van.¹⁶ Művelt édesapja gazdag könyvtárában már fiatal lányként sok érdekes munkát elolvasott, köztük „keleti” útleírásokat is. Amikor férjét nagykövetként Isztambulba küldték, utazásuk kezdete előtt az ifjú feleség tanulmányozott több Törökországról szóló könyvet is (például a fentebb említett angol szerzők munkáit).

A család 1716 augusztusában indult útnak Angliából. Rotterdam, Prága, Lipcse, Hannover, Bécs, Buda,¹⁷ Belgrád, Szófia, Edirne voltak a főbb csomópontjai ennek az útnak. 1717 májusa és 1718 júliusa között tartózkodtak Törökországban. A lady férjének az volt elsősorban a feladata, hogy munkálkodjon a török–oszták megbékülésén, de intrikák áldozata lett, így diplomáciai küldetését nem tudta kiteljesíteni, és idő előtt, 1718-ban haza kellett térnie Angliába.¹⁸ (Isztambulból hazafelé tartva Genf, Torino, Lyon és Párizs is az úti állomások között szerepelt.)

A lady utazásai és törökországi tartózkodásuk mintegy két éve alatt folyamatosan levelekben számolt be rokonainak, barátainak az őt ért élményekről. Főként lánytestvérének, lady Marnak, valamint angol barátnőinek, Anne Thistlethwayte-nak, Caroline hercegnőnek (a későbbi II. György feleségének) írt, valamint Antonio Conti abbénak. A levelek azonban abban az időben anélkül keringtek, hogy nagyobb nyilvánosságot kaptak volna. A lady azonban, úgy tűnik, nagyon fontosnak tartotta levelei mondanivalóját, és nem akarta azokat az enyészetnek adni. Hazatérve Angliába, 1719 és 1724 között kidolgozta levelei irodalmi, szövegében több helyen stilizált, újraírt változatát, és megkérte barátnőjét, Mary Astellt, hogy leveleihez írjon előszót. Az angol nagykövetné azonban nem érthette meg levelei nyomtatott változatban való megjelenését: meghalt egy évvel azok 1763-as angliai kiadása előtt. A „*Turkish Embassy Letters*” című levélgyűjtemény nagy hatással volt a művelt európai közönségre, 40 évvel később kiadták annak egy terjedelmesebb változatát, majd 1861-ben egy újabb, még több írást tartalmazó anyagot is. Az 1965–1967-es angliai kiadás (mely háromkötetnyi, s mintegy 900 levelet tartalmaz) olyan leveleket is magába foglal (körülbelül százat), amelyeket Mary Wortley-nek írtak, többek között a férje, továbbá Montesquieu, Fielding, Edward Young és lord Hervey.¹⁹

A művelt, érzékeny és érdeklődő fiatalasszony, Lady Wortley Montagu számára az utazás az érzékelés, a tapasztalatgyűjtés új módja volt, s egyben hitelesítése korábbi olvasmányélményeinek, mindannak, amit már Törökországról tudott. Az utazás, amelyre olyan alaposan készült, sok meglepetést tartogatott. Az ország, ahová félelemmel vegyes kíváncsisággal érkezett, hamar kedvessé és otthonossá vált számára. Férje pozíciója és saját női mivolta lehetővé tette számára azt, amire korábban egyetlen férfi vagy alsóbb társadalmi réteghez tartozó nő számára sem kínálkozott esély: ellátogathatott a legelőkelőbb török nők háremébe, beléphetett a női fürdők

csodálatos és férfiak számára tiltott világába. Az angol hölgy meglepve tapasztalta, hogy az európaiak által – olykor európai szobák mélyén – felépített és kiszínezett „Kelet-kép”, a török nők világának korábbi ábrázolása alapvetően nem hiteles, számos ponton kiegészítésre, pontosításra szorul.

A háremek világa

Penzer azt írta 1935-ben, hogy nyugati világunkban a keleti intézmények közül valószínűleg a hárem a legismertebb. A kifejezés tartalma, amely tulajdonképpen a női lakrészt jelöli az iszlámban, az évszázadok alatt számos valós vagy fantázia szülte leírással gazdagodott. A nők és gyermekeik életterét jelentő, a védelmüket, biztonságukat őrző lakás-, esetleg sátorrész már az ókor számos államában ismert volt: többek között a görögök, az indiaiak és a perzsák körében is megvolt a nők saját területe a házban. Az iszlám kialakulását követően, főként a muszlim városi kultúra kibontakozásával kialakult a hárem (jelentése az arab harám szóból eredeztethető: a „szent”, a „sérthetetlen”). Az európaiak képzeletét leginkább megmozgató fejedelmi hárem, ahol gyakran többtucatnyi, akár több száz nő lakott, a török szultánság fénykorában élte virágkorát. Ezekben a török háremekben, melyek történetével számos munka foglalkozik, szigorú hierarchia uralkodott, mindenkinek megvolt a maga pozíciója. A háremet a törökök kedvesebb formában haremlíknak nevezték, itáliai hatásra elterjedt viszont egy másik, perzsa eredetű szó, a *szerráj* használata is. A szó eredeti jelentését („építmény”, „palota”) szűkítve, és a kifejezést csak a női lakrésze értelmezve itáliai utazók e szó kapcsán az olasz serratóra („bezárt”, „elzárt”) asszociáltak, és ezért magát a háremet kezdték seraglióként emlegetni műveikben.²⁰

Bár a női lakrészszel kapcsolatos európai szóhasználatban több pontatlanság és félreértés alakult ki az évszázadok során, annyi bizonyos, hogy a török uralkodói háremek 1909-ig valóban elzártak voltak kontinensünk utazói elől, alig maroknyi európai szerezhetett csupán közvetlen tapasztalatokat róluk, többségükben nők. Közülük is kiemelkedik azonban az első hírhozó: lady Wortley Montagu.

Az angol hölgy több levelében is beszámolt arról, milyen is a török háremek igazi világa, és hangot adott annak a véleményének, hogy az előtte élt utazók többsége nem írt valós dolgokat a téma kapcsán. Az előkelő török hölgyeket látogató ladyt görög társalkodónője segítette az ismerkedésben, aki tolmácsként vett részt az összejöveleken. A háremekbe az angol nagykövet felesége mindig kocsival érkezett, igyekezett inkognitóját megőrizni. Ennek érdekében például török kocsival²¹ ment vendégségbe.²² A háremek bejáratánál több ízben is eunuchok fogadták, akikről megemlítette, hogy mindenütt nagyon kifinomult, gáláns a viselkedésük. A hárem kapujától díszes folyosókon lehetett a női lakosztály belső szobáiba jutni. A vendégek fogadására minden török háremben felsorakoztatták az ott élő rablányokat: „A kapuban [az úrnő] fekete eunuchja fogadott, aki a legnagyobb tisztelettel segített ki a kocsiból, és átvezetett számos szobán, ahol szépen felöltözött szolgálóleányai álltak mindkét oldalon,”²³ valamint „a kapuban két fekete eunuch várt, akik átvezettek egy hosszú folyosón, ahol két sorban gyönyörű lányok álltak, a lábukig lecsüngő, gyönyörű fonatokba rendezett hajjal, mindegyikük ruhája ezüsttel hímzett, szép, könnyű damaszt volt.”²⁴ A hárem legbelső, legszebb szobájában lakott mindig az a nő, aki az egész ház(rész) tulajdonképpeni úrnője volt. Így például a lady vendéglátói: a nagyvezír felesége, továbbá a Török Birodalom második legmagasabb rangú tisztjének a felesége, Fátima, illetve

Háfiza, aki II. Musztafa szultán özvegye volt. Mary Wortley Montagu is leírta leveleiben a korábbi útleírásokból már ismert részleteket: a háremekhez magas falakkal körülvett szép külső kertek, szökőkutak, fürdők tartoztak.

A hárem belső tereit, berendezését illetően az angol hölgy több levelében is nagyon részletes beszámolót küldött otthoni barátnőinek. Azt írta például, hogy „a szobák alacsonyok, amiről azt gondolom, nem baj, a mennyezet mindig fából van, általában intarziás vagy festett és aranyozott”.²⁵ Lelkendezve számolt be arról, hogy a szobaablakok gyönyörű kertekre néznek, az ablakok között kis, árkaos falmélyedések vannak, ahová a török nők parfümös üvegcséket és virágkosarakat tesznek. Nagyon tetszett a ladynek az, hogy a szobák padlóján is szökőkutakat és márványmedencéket helyeztek el a török építőmesterek, és az állandóan csordogáló víz kellemes hűvösséget varázsolt a legforróbb napokban is a hárem lakói köré.

Ami a bútorzatot illeti, Mary aprólékos részletességgel írt a kisebb-nagyobb hímzett szaténpárnákkal kényelmessé tett szófákról, a szobafalak vonalába süllyesztett (tulajdonképpen „beépített”) szekrényekről. Annyira tetszett a ladynek a „keleti kényelem”, hogy egy levelében ezt írta: „Ezek az ülőhelyek annyira jók és könnyűek, hogy soha életemben nem fogom többé elviselni a nehéz székeket.” „Az összes szobát ezüstszegekkel kivert vagy virágokkal telefestett cédrusfa burkolja, amelyre sok helyen többszárnyú (toló)ajtót nyitnak, amelyek szekrényeket rejtene. Szerintem ezek sokkal célszerűbbek, mint a mieink.”²⁶

Az általa meglátogatott háremek kertjeiről is beszámolnak az angol nagykövetné levelei. Az ezzel kapcsolatos részletekből kiderül, hogy nem csupán árnyat adó fák, illatozó virágok és csobogó szökőkutak voltak a török nők környezetében, hanem olyan szőlőlugasok, rácsra felfuttatott növények is, amelyek árnyat adtak a kis kerti pavilonoknak, ahol jó időben a hölgyek zenéléssel, hímezgetéssel töltötték az időt.²⁷ Az angol asszony megjegyezte azt is, hogy a török közparkokban is hasonló pavilonok állnak, és ott a férfiak kávé, sörbetet iszogatnak, beszélgetnek.

A hammám

Az iszlám higiéniai előírásai miatt a muszlimok életében mindig is fontos szerepet játszottak a fürdők, a hammámok.²⁸ Mary Montagu törökországi utazása előtt arra még csak találhatunk példát a fentebb említett művek szerzőit sorolva, hogy európai férfi bejutott a hárem valamely részébe, azt azonban elképzelni sem lehetett, hogy idegen férfi akkor lépjen be egy fürdőbe, amikor ott a nők tisztálkodnak. Így valódi kuriózumnak számítanak még mai szemmel nézve is azok a levélrészletek, amelyekben az angol hölgy elmesélte egy szófiai török fürdőben szerzett élményeit. Ezt írta barátnőjének (már Hadrianopoliszból): „Nem szeretnék untatni fárasztó utazásunk részleteivel, de nem hagyhatok említés nélkül egy szófiai nevezetességet, amely város a Török Birodalom egyik legszebb városa, és híres meleg vizes fürdőiről, melyek a szórakozásnak és az egészségnek is forrásai. Megálltam itt egy napra azzal a szándékkal, hogy megnézzem a fürdőket.”²⁹ Mary egy olyan délelőtti időpontban látogatott el a hammámba, amikor az tele volt nőkkel. Leírása szerint a fürdő kőből épült, öt kupolával ellátott építmény volt, melyek közül a legalacsonyabb volt maga a bejárat. Ajtajában, kis fülkében egy nő ült, akinek az előkelő hölgyek pénzt adtak. A levélben bemutatott fürdő hasonlóan épült fel, mint a kor hammámjai általában: márvánnyal burkolt, márványmedencékkel és a fal mellett, körben elhelyezett szófákkal berendezett ter-

mekből állt, a hideg vizes teremből lehetett bejutni a forró vizes, kénes gőzbe burkolt szobába, és volt langyos vizes medence is. A lady ezt írta: „Én az utazóruhámban voltam, ami egy lovaglóruha, és bizonyára elég rendkívülien néztem ki benne, de senki sem mutatott meglepetést vagy pimasz kíváncsiságot, hanem a lehető legnagyobb udvariassággal fogadtak. Nem ismerek olyan európai udvart, ahol a hölgyek ilyen udvarias viselkedésre volnának képesek egy idegennel. Azt hiszem, mintegy 200 nő volt ott, és még csak egy sem akadt, aki megvető mosollyal vagy gúnyos pusmogással illetett volna, ami pedig a mi társaságainkból sosem hiányzik, ha valaki nem a divatot pontosan követő ruházatban jelenik meg. Újra meg újra csak ezt mondogatták nekem: »Uzelle, pek uzelle« ami annyit tesz: »elragadó, nagyon elragadó«.»³⁰ A mezítelenül fürdőző muszlim nők tehát örültek az angol látogatónak, és hosszas kérlelésükre (meg nyilván az elviselhetetlen hőségre is tekintettel) az angol asszony lazított a ruházatán. Megmutatta a török nőknek az általa viselt fűzöt, akik nagyon megsajnálták őt amiatt, hogy belekényszerítették ebbe, a test szabadságát korlátozó szörnyű szerkezetbe.³¹ Ez, a szófiai női fürdőről készült 1717-es keltezésű levél, mely 1805-ben francia nyelven is megjelent, adta tulajdonképpen az alapot a híres festő, Ingres „A török fürdő” című képeinek elkészítéséhez. A festőművész kimásolta a hammámot leíró két levél részleteit, és zsebében hordta a szöveget, annyira magával ragadta.³² A nagykövet felesége Isztambulban is látott női fürdőt, de későbbi leveleiben ezekről csak szűkszavúan tesz említést. Kétségtelen, hogy ezek a gondolatok a leggyakrabban felidézettek Mary beszámolóit tekintve. A női fürdők intim világának általa adott leírása ugyanis olyan volt az európai közvélemény számára, mintha valami csodás leleplezés történt volna: fellebbent a fátyol a „nagyi, keleti titkokról”.

Öltözködés

Lady Wortley Montagu bárhol is járt Európában, mindig élénken érdeklődött a ruhák, a divat iránt. Ahogyan leveleiből kiderül, ő maga is mindenben próbálta követni a korabeli angol módit (például fűzöt viselt, lovaglóruhát hordott), és élénk képe volt a bécsi divatról is. Törökországban a háremekben látott luxuscikkek mellett talán leginkább a női ruhák ejtették ámulatba. Olyan részletes leírást adott az egykori öltözködésről, hogy a mai olvasó előtt szinte képszerűen megelevenednek a korabeli ruhadarabok. A nagykövetné olyan lelkes rajongója lett a kényelmes, könnyű anyagokból készülő, csodálatos színekben pompázó, a női test szépségét láttató török ruhadaraboknak, hogy saját maga számára is készíttetett keleties öltözeteket. (Az egyik, róla fennmaradt leghíresebb ábrázoláson éppen ebben látható.) Erről Mary 1717-ben az alábbi leírást küldte haza testvérének, lady Marnak: „A ruhám első darabja egy nagyon buggyos alsónadrág, amely befedi a cipőmet, és illedelmesebben rejti el a lábaimat, mint az alsószoznagyád. Halvány rózsaszínű damasztból készült, amit ezüstsín virágokkal hímeztek tele, a cipőm pedig arannyal hímezett fehér kecskebőrből készült. Efölött köpenyt viselek, mely finom, ezüstös fehér, a szegélyén hímezett fátyolszerű anyagból van. Ez a köntös széles ujaival félig befedi a karomat, és a nyakamnál gyémántgombbal záródik, és nagyon jól kiemelkedik benne a kebel formája és színe. A felsőkabát, mely az öltözetet zárja, fehér és aranyszínű damasztból készült, nagyon hosszú, aláomló ujjai vannak, órány szegéllyel díszítve, gyémánt- és gyöngygombokkal. A káftánom ugyanabból az anyagból készült, mint az alsónadrágom, és tökéletesen illik rá, és hosszú, szűk, lelógó ujjakkal nyújtja az alakomat. Efölött egy körülbelül négy-

ujjnyi széles övet viselek, amely teljesen teli van gyémántokkal és más drágakövekkel.”³³

Az öt vendégül látó előkelő török hölgyek ruházatáról a lady teljesen hasonló leírást adott több levelében is. Az öt szépségével lenyűgöző Fátima például aranyhímzéses, ezüstvirágokkal díszített kaftánt viselt, halvány rózsaszín, zöld és ezüstszerű buggyos nadrágot, fehér, hímzett papucsot, rózsaszín-ezüst selyemkendőjét a haján gyöngyös hajcsatokkal rögzítette.³⁴ A leggazdagabb hölgy, akit Mary Isztambulban látott, a fentebb már említett Háfiza volt, az egykori szultán kiemelt kedvese. Nem csupán lakókörnyezete, hanem ruházata is jelezte az őt körülvevő mérhetetlen pompát. Egyik testvérének írott levelében az angol hölgy nagyon részletesen leírta Háfiza öltözkését. Eszerint a harmincas éveiben járó török asszony egy dualma nevű, hosszú ujjú alsóinget viselt, efölött bíborszín szövetből varrt, borsószem nagyságú csodálatos igazgyöngyökkel és gyémántokkal díszített ruhát. A keblén egy hatalmas, rombusz alakú gyémánt fénylett, és a levél szerint a legszélesebb angol szalagnál is szélesebb övet viselt, melyet teljesen elborítottak a gyémántok. Háfiza háromsoros gyöngysort hordott a nyakán, apróbb-nagyobb, zöldes smaragdokból fűzve, középen tojásnyi lelógó smaragddal. Fülbevalói mogyorónyi gyémántok voltak, és Mary szerint további csodálatos, gyémánt- és drágakövből készült karkötőket, gyűrűket, fejdíszet viselt. Az angol hölgy kiszámolta magában, körülbelül milyen értékű lehetett a török asszony ruházata és ékszerei, és arra jutott, hogy azok ára elérné a százezer font sterlinget. „Így aztán teljesen bizonyos vagyok benne, hogy nincs az az európai királynő, akinek csak mindennek a fele is birtokában lenne, még a császári ékszerek (melyek pedig nagyon szépek) sincsenek ennek a közelében sem” – írta a nagykövetné.³⁵ Háfiza ruhatarából nem hiányoztak a cobolyprémes bundák sem, és ő is – csakúgy, mint a többi előkelő török hölgy – gyönyörű, finom ruhákba öltöztette szolgálónőit is.

A török nők hajviselete talán még ruházatuknál is jobban ámulatba ejtette Maryt. A finom, áttetsző, színes kendők, kis sapkák többnyire jelentősen szabadon hagyták a haját, így mód nyílt arra is, hogy leomló sötét fürtjeiket, több ágba befont,³⁶ változatos módon készített copfjukat ékszercsatokkal, madártollakkal, virágokkal díszítsék az előkelő hölgyek. Az angol levélíró szerint bármit a hajukba tűzhetnek, de ottjártakor Isztambulban „a legnagyobb divat egy széles ékköbokréta volt, amely természetes virágokra hasonlít, és amelyet gyöngyszemekből, különböző színű rubin-rózsákból, gyémánt-jázmínokból, topáz-virágokból és egyebekből készítenek.”³⁷ Az angol hölgy olyan mesterien szőtte leírásait a női öltözkézekről, mintha csak Seherezáde meséit keltené életre. Leveleinek több elemzője úgy gondolja, hogy a nagykövetné luxus iránti vágya, a szép tárgyakhoz való vonzódása, illetve saját, ifjúkori álmainak, szépségeszményének kivetítődése is volt mindaz, amit leírt.³⁸

Női szépség és szépségápolás

Különösen igaz mindez, ha a török nők szépségéről írt sorait nézzük. Mary Wortley Montagu szép vonásokkal megáldott fiatalasszony volt, akinek üdeségét azonban elhalványították az arcbőréen lévő, az 1715 decemberében elszennvedett himlőből maradt sebhelyek, mely betegség során a híres szépségnek számító nő a szempilláját is elvesztette. Az angol lady ezért Isztambulban is mindvégig élénken érdeklődött a bőr- és szépségápolás, és – az érem másik oldala – a himlő gyógyítása iránt.³⁹ Talán ez, Mary

személyes drámája volt leginkább az oka annak, hogy szinte megszállottan kereste a szépséget mindenütt az utazásai során: élőlényekben, ruhákban, tájakban próbálta meglátni a „tökéleteset”.

A levelekből a török nők eszményített leírása tűnik ki, olyan idealizált leírás, mely őket a földkerekség legszebb nőivé avatja. „Biztosíthatlak – írta 1717-ben testvérének, Marnak –, hogy az angol udvarnál – amely, azt hiszem, a legkiválóbb a keresztény államok között – nincs annyi szépség, mint itt... [A nők] általában kiemelik szemöldöküket, a görögöknek és a törököknek is az a szokása, hogy semeiket körben kihúzzák egy fekete tinktúrával, amely messziről vagy gyertyafénynél nagyon is kiemeli feketeségüket. Azt gondolom, a mi asszonyaink közül is sokan szeretnék megismerni ezt a titkot. (...) A körmeiket rózsaszínűre festik, ehhez a divathoz én magam nem tudtam még hozzászokni, és nem találok benne semmi szépséget.”⁴⁰

Több levélben elragadtatással írta az angol nagykövetné, hogy a török hölgyek fehér, hibátlan és illatos bőre, sötét, dús és ápoltságú haja, arányos teste, árnyas szemek magát a paradicsomot idézik fel. Arról számolt be, hogy látott ő már mindent, amit Angliában és német földön szépek tartanak, de annyi csodálatos nőt még sohasem, mint Törökországban. Az általa leginkább kiemelt és idealizált nőről, a lengyel édesanyjától és török apától született Fátimáról például azt írta egy levelében, hogy „ha hirtelen átröppent volna a legfőbb európai trónra, senki nem hitte volna el, hogy nem királynőnek született, pedig egy olyan udvarban született, amit mi barbárnak mondunk. Azt mondhatom, bárki a világon, még leghíresebb angol szépségeink is irigykedhetnének, ha a közelébe kerülének.”⁴¹ Mary szinte valamennyi esetben, amikor leveleiben a női szépségről szólt, kiemelte, hogy az csakis úgy teljes, ha kifinomult, alázatos és visszafogott viselkedéssel, nemes jellemmel és műveltséggel párosul, azaz a külső és a belső szépség adja a személyiség igazi harmóniáját.

Viselkedés, étkezés, szórakozás

Az angol lady számos, Törökországban íródott levelében utalt arra, miként viselkednek a muszlim lányok és nők, és élvezettel ecsetelte szórakozási formáikat. Megfigyelései szerint az előkelő háremekben nevelt kislányokat már kora gyermekkoruktól fogva arra nevelték, hogy tiszteletet tanúsítsanak az idősebbek iránt, hogy halk szavúak, szerények, szolgálatkészek legyenek. A kifinomult viselkedést Mary valamennyi háremben és az általa felkeresett török fürdőkben is tapasztalta. Csodálattal töltötte el, milyen kedvesen, nyitott szívvel, előítéletek nélkül fogadták őt az ottani nők. Fátima például, amikor vendége megérkezett, felállt, hogy fogadja őt, és meghajolva „saját szokásai szerint köszöntötte: szívére tette a kezét, olyan alázattal telt kedvességgel”,⁴² amit az európai asszony sohasem tapasztalt az angol udvarnál. A török nők mesternek bizonyultak a társalgásban, Mary sajnálta, hogy nem ért a nyelvükön, és kénytelen tolmácsra támaszkodni. Azt tapasztalta, hogy vendéglátói bármely, az akkori európai illem szerint „tabunak” számító, intim témáról is szívesen beszélgettek, és elbűvölőnek tartotta finom humorukat.

Ami a szórakozási formákat illeti, a pazar étkezések, a lakomák utáni zene és tánc, a háremek kertjében tett séták, hímezések készítése töltötték ki leginkább a török nők idejét. A levelek részletei szerint maga az étkezés is a pompa, a fényűzés kifejeződése volt a rangos isztambuli háremekben és fürdőkben. Az akár többtucatnyi, török szokás szerint általában egyidejűleg feltálat fogásból álló ebédek és vacsorák káprá-

zatba ejtették a nagykövetnét. Leírásaira jellemző, hogy kevésbé az ételek bemutatása ragadta meg a figyelmét, sokkal inkább a drága anyagokból készült asztalneműk, az aranyozott és gyémántokkal kirakott evőeszközök álltak figyelme középpontjában. Hímzett szalvéták, amelyekbe nem volt szíve beletörölni a kezét, arany mosdótálak, kínai aranyozott porcelán kávéskészletek, amelyekhez alig mert hozzányúlni.⁴³ Az angol lady egyébként a török konyha kiváló ismerőjének tartotta magát már azelőtt, hogy Isztambulba érkezett, mert, ahogy írta, a belgrádi effendi otthonában három hétig alkalma volt megkóstolni a török szakácsok jellegzetes ételeit. Ezek eleinte ízlettek Marynek, végül azonban megunta azokat, és visszasírta saját szakácsa főztjét: „Egy indiainak jobban ízlene a török konyha. A szószai nagyon jók, minden sülttől jól illenek. Rengeteg fűszert használnak. A levest utolsónak szolgálják fel, és nagyon sok ragufélét ismernek. (...) A lakoma kávéval és parfümökkel ért véget, ami a tisztelet legmagasabb jele. Két szolgáló letérdelve illatosította be a hajam, a ruhámat és a keszkenőmet.”⁴⁴ Más levelei szerint az étkezések végén és a fürdőkben a kávé mellett sörbetet is felszolgáltak, amiről Mary úgy vélte, az talán valami „likőrféle”. Nagy tetszésére szolgált, hogy a bankettekről távozó vendégeknek búcsúzáskor gyönyörű hímzett kendőket és parfümöt adtak ajándékba.

A lakomákat gyakran kísérte a rablányok zenéje és tánca. A Fátima házánál tett látogatás is ezzel zárult: a háziasszony „jelt adott, hogy zenéljenek és táncoljanak. Négy lány azonnal elkezdett játszani valami finom, légies dallamot, valamilyen, a gitár és a lant között álló hangszeren, és játékukat énekkel kísérték, más lányok ezalatt körben táncolni kezdtek. Ez a tánc nagyon különbözött azoktól, amelyeket azelőtt láttam. (...) Nagyon lágy volt a dallam, finom érzelmekkel, szünetekkel, elhaló tekintetekkel.”⁴⁵ Bár az angolok Mary szerint úgy hiszik, hogy a törököknek nincs zenéjük, szerinte ebben tévednek, hiszen van, csak sokkal patetikusabb, mint az angoloké, a törökök nagyon sok természetes hangot használnak.

Az angol nagykövetnének annyira tetszett az előkelő török nők életvitele, hogy elragadtatással írta: ők a világ legszabadabb női, hiszen egyedüliek talán a világon, akik örökös szórakozással töltik az életüket, nincs semmi gondjuk, látogatásokkal telik a napjuk, fürdőbe járnak – ahol heti 4-5 órát töltenek el, megtárgyalva a legújabb társasági híreket –, újabb és újabb ruhadívatokat eszelnek ki, és költik a pénzt, ami Mary szerint ugyancsak kellemes foglalatosság.

A török nők helyzete

Korabeli és mai szemmel nézve is paradoxonnak tűnik, hogy egy európai nemesasszony éppen a háremek zárt világában élő muszlim nőtársait tartotta a világon a legszabadabb teremtményeknek. Mary leveleiből tulajdonképpen az a gondolat szűrhető le, hogy a nők létnek mindenütt, a 18. század eleji Angliában éppúgy, mint a Török Birodalomban, megvannak a maga keretei. Az atyai szigor alatt nevelkedő, majd az édesapja által kiválasztott férjjel egybekelő, a szigorú vallásos és társadalmi elvárások szerint élő, a gyermeknevelés és háztartásvezetés gondját vállán viselő, saját vagyonnal nem rendelkező, fűzőbe szorított testű Mary Wortley Montagu számára csábítóan és a szabadság netovábbjának tűnt fel a keleti háremekben élő nők világa. Tolla alatt a hárem, a kifejezetten nők számára fenntartott, tágas tér, ahonnan a férfiak – tulajdonképpen még maga a ház ura is – ki vannak zárva, a „megsérthetetlen intimitás helyszínévé”,⁴⁶ magas falai és örzött kapui ellenére a sokszínűen, szabadon megélt női lét

szimbólumává válik. A hárem az a lakókörnyezet volt a muszlim nők számára egy férfiközpontú társadalomban, ahol a férfi sohasem lehetett az úr, oda a férj csak vendégségbe érkezhetett, akár egykor maga Mohamed, vagy személyesen a török szultán. Abban a korban egy angol feleség nem tudta megteremteni ezt a fajta szabadságot magának. Ráadásul – szemben török társnőivel – alapvetően egyedül volt, nem tartoz(hat)ott olyan női csoporthoz, amelynek tagjaival együttesen érvényesíthette volna az akaratát.

Életútjának korábbi eseményeit is áttekintve látszik, hogy Mary törökországi élményei hatására másként kezdett gondolkodni saját női mivoltáról, mint korábban, angliai éveit alatt. 1710-ben még azt írta Burnett főtisztelendőnek, akitől latint és irodalmat tanult: „nem bizonygatom a nemek egyenlőségét. Nincs kétségem afelől, hogy Isten és a természet minket, nőket alsóbb helyre tett: mi vagyunk a teremtés alsóbb része, engedelmességgel és alávetettséggel tartozunk a felsőbb nemnek, és minden asszony, aki átengedi magát a hiúságnak és az örületnek, és mindezt tagadja, az lázad a Teremtő törvénye és a természet vitathatatlan rendje ellen.”⁴⁷

1717–1718-ban, Törökországból Európába küldött leveleiben már egészen más hangot ütött meg, és – igaz, gyakran indirekt módon, nem önmagáról vagy a „nőkről” beszélve, csakis a „török” nőket említve – tulajdonképpen kifejezte gondolatait a nők szabadsághoz való jogáról. 1717 februárjában barátjának, Conti abbénak a kérdéseire válaszolva azt írta egy francia nyelvű levelében: egyáltalán nem igaz az, hogy Mohamed kizárta a nőket az eljövendő paradicsomi boldogságból. Mary szerint Mohamed nagyon is gáláns férfiú volt, aki igencsak szerette a női nemet, már csak ezért sem tulajdonítható neki efféle barbarizmus. Ellenkezőleg, a török⁴⁸ nőknek is nagyon szép túlvilági életet ígért. Igaz, hogy a férfiaknak elkülönült helye lesz a túlvilágon, de a lady szerint a nők sem lesznek boldogtalanabbak. Ám ahhoz, hogy egy muszlim nő üdvözljön, fontos, hogy – Mary szavaival élve – „ideát sok-sok kis muszlimot hozzon világra”.⁴⁹ Vagyis kifejtette, hogy a muszlim nőkkel kapcsolatos legfontosabb elvárás, hogy gyermekeket szüljenek, ezért a török társadalomban a szüzességüket őrzőknek és az özvegyeknek, ha nem mennek újra férjhez, nem jár megbecsülés. Azok a nők, akik lustaságból vagy rosszindulatból nem vállalják a gyermek kihordását és felnevelését, nem töltik be azt a feladatot, amire hivatottak, és Allah törvényei ellen láznak. Kifejtette, hogy török hölgyismerőseinek nemritkán 12-13 gyermekük is van, és megvetik azt a nőt, aki nem tud gyermeket foganni.⁵⁰ Az angol hölgy azt fűzte hozzá mindehhez, utalva rá, hogy mennyire elfogadhatatlan a muszlimok szempontjából a zárdában élő apácák sorsa: „Nem tudom, mit gondol Ön a mi szempontunkból ily extravagáns tanításról, ám biztosíthatom Önt, uram, hogy a törökök nem olyan tudatlanok a politika, a filozófia, vagy akár maga az udvarlás terén, mint ahogyan mi azt hisszük. (...) Virágoznak náluk a tudományok.”⁵¹

Egy, ugyancsak az abbénak keltezett korábbi levelében Mary már kifejtette, hogy az európai közhiedelemmel ellentétben az iszlám tanításai szerint a nőknek igenis van lelkük,⁵² és ők is elérhetik az üdvösséget. „Itt nem azt tartják, hogy az az Istennek legjobban tetsző, ha valaki szüzességi fogadalmat tesz. Hittudományuk sokkal racionálisabb, ezt állíthatom”⁵³ – írta az angol lady, és nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor az iszlám vallás tanításait pozitívan értékelte.

Kiemelte, hogy a török nőknek nem prédikálnak folyton a túlvilági büntetésekről, hagyják őket örülni az élet szépségeinek, nem kell tartaniuk a férjük haragjától,

hiszen rendelkeznek saját vagyonnal, amit válás esetén a férjüknek ki kell egészítenie. Testvérének írt levelében Mary kifejtette, bár az iszlám szerint a férfiaknak négy feleségük lehet, a legtöbb gazdag férfinak nincsen ennyi, inkább ágyasokat tartanak, akik egy külön házban élnek, ahová a férfiek időnként ellátogatnak, ez pedig szinte semmi-ben nem különbözik a gazdag angol férfiak szokásaitól. A háremek privilégiumait az angol asszony szerint még soha, semmi nem fenyegette, és „egészében nézve úgy látom, a török nők az egyetlen igazán szabad népség az egész birodalomban”⁵⁴ – tette hozzá, kifejezve azt a reményét, hogy testvére ezek után világosabban fogja látni a török háremekre vonatkozó igazságot, mint egyes – hamis képet nyújtó, gyakran sok ostobaságot tartalmazó – útleírásokból.

A ruhák, a divat iránt oly élenként érdeklődő nagykövetné kifejtette véleményét arról is, miként gondolkozik a muszlim ruházatkodási előírásokról. Szerinte egyenesen jó az, ha az utcán fel sem lehet ismerni a beburkolt testű, bő ruhájú nőket, hogy meg sem lehet különböztetni az úrnőt a szolgálótól. A féltékeny férj így nem tudja követni a nejét, egy férfi azt sem tudja tulajdonképpen megmondani, hogy találkozott-e jártában-keltében a hitvesével. Érdekes gondolat Mary tollából az alábbi: „Ez az állandó álarcosbál teljes szabadságot ad neki [a nőnek], hogy kövesse vágyait a lelepleződés legcsekélyebb veszélye nélkül.”⁵⁵ Kertelés nélkül kifejtette, hogy ruházatuknak köszönhetően a muszlim nők könnyebben tarthatnak szeretőt, mint a folyton „szem előtt lévő” angolai kortársnők.

*

Lady Mary Wortley Montagu a 18. század elején az angolai nagykövet feleségeként jutott el Törökországba. Bár nyilvánvaló, hogy nő létére nem lehetett szerepe a diplomáciai feladatok ellátásában, átvitt értelemben mégis diplomatája lett ő a kultúrának, a népek közötti közeledésnek. Életútjának egyik elemzője szerint a hosszú út során, melyet Londonból Isztambulba, majd vissza megtett, nem csak a kilométereket hagyta maga mögött.⁵⁶ Levetette azokat az előítéleteit is, amelyekkel kiszínezett útleírásokon nevelkedett európaiként Keletre érkezett. Művelt, széles látókörű, jó ízléssel bíró, a szépre fogékony, az új dolgokra nyitott hölgyként ment Törökországba, ahol a nyelvi akadályok, az eltérő szokások és a kulturális-vallási különbségek ellenére képes volt beilleszkedni a számára csupa meglepetéssel szolgáló hétköznapiakba.

Európaiként tulajdonképpen először nyert betekintést a háremek és női fürdők világába, amelyek leírásakor a saját problémái – mint a bőrhibák, a honvágy, a női mozgástér hiánya, a luxus utáni vágy stb. – is mind tükröződnek a leveleiből. Az útleírászerű élménybeszámolók tulajdonképpen jó eszközt jelentettek Mary számára saját identitása kereséséhez, megértéséhez, és ahhoz, hogy (burkoltan) önmagáról beszéljen. Hangsúlyozandó, hogy az angol lady nem írt az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nőkről, nem „vegyült” velük, nagyon is tartotta arisztokrata mivoltát, ez levelei kifinomult, csiszolt irodalmi stílusából is látszik.

Levelei megjelenésüket követően Európa számos írójára, festőjére hatottak, ha jelentőségük nem is mérhető „*Az Ezeregyéjszaka meséi*”-hez. Kontinensünkön divatba jöttek a „keleties” dolgok, és ebben nem kis része volt ennek az angol hölgynek. Leveleinek olvasói között volt Voltaire, Johnson, Gibbon, Walpole és Richardson.⁵⁷ Európa öndefiníálásához a Mary-féle gondolatok tartalmára, az iszlám kultúráját szintetizáló Törökország „titkainak” megismerésére is szükség volt.

A 18. században hihetetlenül divatba jöttek a „Kelet”-re tett utazások, férfiak és női kísérők sokasága indult el Törökországba is. Közülük némelyek, mint például Edmund Chishull⁵⁸ vagy a francia származású író és világutazó, Aubry de la Motraye⁵⁹ a török háremekről is írtak (az előbbi gyakorlatilag csak azok kapujáig jutott, az utóbbi pedig, egy svájci órásmester segédjeként fellépve, az üres hárembe látogathatott el csupán).⁶⁰ Mary Wortley Montagu leveleinek varázsa azonban felülmúlta e műveket azok számára, akik a török nőkről szerettek volna olvasni. A lady episztoláival tulajdonképpen előkészítette azoknak a 18–19. századi női utazóknak a tapasztalatszerzését, akik hozzá hasonlóan szintén bejutottak a keleti háremekbe. Sophia Lane Poole, „Az Ezeregyéjszaka meséi” című könyvgyűjteményt első ízben angolra fordító Stanley Lane Poole felesége, *„The Englishwoman in Egypt, Letters from Cairo Written During a Residence There in 1843/4”* (1844) címmel jelentette meg élményeit. Anne Harvey a *„Turkish Harems and Circassian Homes”* című, 1871-es művében azokat a nehézségeket is leírta, amelyekkel szembekerült a muszlim helyszíneken.⁶¹

Levelei eddig kiadott legteljesebb, 1965–1967-es – azóta több, javított kiadásban is megjelent – háromkötetes válogatásának előszavában Halsband feltette azt a kérdést, vajon érdemes-e Mary Wortley Montagu halála után 200 évvel is a közönség elé tárni ezeket a műveket. A politika-, zene-, társadalom-, gasztronómia-, divat- és vallástörténet, a tágan értelmezett kultúrtörténet művelője számára erre a kérdésre egyértelműen igenlő válasz adható.

Jegyzetek

- ¹ A város történetéről: Lewis, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Gondolat, Bp., 1981.
- ² 1535-ben a franciák kaptak kereskedési jogot Szulejmán szultántól, 1581-ben az angolok megalapították a Levant Companyt.
- ³ Almarcegui, Patricia: La fascination du voyage en Orient. Lady Wortley Montagu. In: Fantasies du harem et nouvelles Schéhérazade. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Muséum d'histoire Naturelle, Somogy Éditions d'Arts, La Spézia, 2003. 15.
- ⁴ Berchet, Jean-Claude: Le bonheur oriental. In: Orient en lumières. Université de Grenoble III., Grenoble, 1987. 98.
- ⁵ Julliard, Colette: Imaginaire et Orient. L'écriture du désir. L'Harmattan, Paris, 1996. 10.
- ⁶ Penzer, N. M.: The harēm. Bookplan, London, 1965. 27.
- ⁷ Hierosolimitano, Domenico: Relatione della gran città di Constantinopoli. (sic!) 1611. (kézirat) és Domenico's Istanbul (trans.: Austin, Michael, ed.: Lewis, Geoffrey). Warminster, E. J. W. Gibb Memorial Trust, 2001.
- ⁸ Penzer: i. m. 30.
- ⁹ Bon, Ottavio: Il serraglio del gran signore descritto a Constantinopoli nel 1608, con notizie sul Bon de Gugl. Berchet, Venezia, 1865.
- ¹⁰ Robert Whiter: Description of the Grand Signor's Seraglio of Turkish Emperor's Court. 1650.
- ¹¹ Baudier, Michel: Histoire generale du serrail et de la cour du grand seigneur. 1624.
- ¹² Penzer: i. m. 37.
- ¹³ Legteljesebb magyar fordítását Prileszky Csilla készítette, megjelent hét kötetben az Atlantisz Kiadónál, Budapest, 2000.
- ¹⁴ Larzul, Sylvette: Le coup de maître d'Antoine Galland. In: Qantara – Magazine des cultures arabe et méditerranéenne. Paris, Hiver 2004/2005. 38.
- ¹⁵ Életéről Halsband, Robert: The Life of Lady Mary Wortley Montagu. Clarendon Press, Oxford, 1960.; Grundy, Isobel: Lady Mary Wortley Montagu – Comet of the enlightenment. Oxford University Press, Oxford, 1999.; Moulin, Anne-Marie-Chuvin, Pierre: Lady Mary Montagu. L'islam au péril des femmes. Maspero, Paris, 2001.; Beaudoin, Sophie: Le regard de Mary. In: Qantara No 45., automne 2002.

¹⁶ Versei és prózai művei: *Montagu, Mary Wortley Lady*: Poetical Works of the Right Honorable Lady M_y W_y M_e. London, 1781. Selected Prose and Poetry of Lady Mary Wortley Montagu. Transcribed R. S. Bear. <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/montagu.html#letter> (2005. 08. 24.); *Grundy, Isobel*: A Moon of Literature: Verse by Lady Mary Wortley Montagu. In: New Rambler: Journal of the Johnson Society of London. vol. 112. 1972. 6–22.

¹⁷ A magyar történelem kapcsán jól ismert és többször idézett forrás a lady levelezésének azon részlete, ahol a téli Magyarországon való átutazását örökítette meg. L. erről: *Horwath, Peter*: Identifying Place Names in Hungary Used by Lady Mary Wortley Montagu. In: English Language Notes, 1988. Mar. v. 25 (3) 36–39.

¹⁸ *Anwar-Chenderoff, Leili*: Une Anglaise parmi les Turques: Lady Mary Wortley Montagu. In: L'Orient des femmes. Dir: Palmier-Chatelain, Marie-Élise–Lavagne d'Ortigue, Pauline, ENS éd., Lyon, 2002. 161–173.

¹⁹ *Halsband, Robert*: Preface. In: The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu. Ed.: Halsband, Robert. Clarendon Press, London, 1980. I. k. V. (A továbbiakban: Letters.)

²⁰ *Penzer*: i. m. 16.

²¹ Egyik levelében azt írta, hogy a török fogatok teljesen másfélék, mint európai társaik. Sokkal kisebb ablakaik vannak, hogy megóvják utasikat a hőségtől. Jóféle fenyődeszkából készítik őket, mint a holland kocsikat. Festett és díszített farácszatot készítenek a kocsikhoz kívülről, belülről pedig kis kosarakkal, virágcsokrokkal díszítik őket, néhány szép versidézzel tarkítva. Lady Mary Wortley Montagu levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: Letters i. m. I. k. 312.

²² M. W. M. levele testvérének, lady Marnak. 1717. április 18-án. In: Letters i. m. I. k. 347.

²³ Uo. 347.

²⁴ Uo. 349.

²⁵ M. W. M. levele Anne Thistlethwayte-hez 1717. április 1-jén. In: Letters i. m. I. k. 343.

²⁶ Uo. 343.

²⁷ Uo. 343.

²⁸ A témáról *Kéri Katalin*: Holdarcú, karcú ciprusok. Terebess, Bp., 2002.; *Uő*: A földi Paradicsom – a muszlim fürdőkultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében. In: Egészségnevelés, 2001/1. 36–40.

²⁹ M. W. M. levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: Letters i. m. I. k. 312.

³⁰ Uo. 313.

³¹ Mary még 1741-ben is újra elmesélte ezt az esetet egy levelében, mert nagyon tréfásnak találta, hogy a török nők a fűző láttán azt gondolták, hogy a saját szabadságukkal ellentétben az európai nőket rabságban tartják a férfiak.

³² *Almarcegui*: i. m. 32.

³³ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 326.

³⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 350–351.

³⁵ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 382.

³⁶ Mary egyik levelében azt említi, hogy egy hölgyön 110 hajfonatot számolt össze.

³⁷ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: Letters i. m. I. k. 327.

³⁸ *Anwar-Chenderoff*: i. m. 166.

³⁹ Európában ő volt az egyik legelső és egyben legharcosabb szószólója a himlőoltásnak, leveleiben részletesen beszámolt a betegség elleni harc törökországi csodálatos eredményeiről, saját gyermekén is elvégeztette a karcolást, hogy a betegség veszedelmes változatától megkímélje. M. W. M. levele 1717. április 1-jén. In: Letters i. m. I. k. 338–339. L. erről még: <http://www.stanford.edu/~dbmuniz/Montagu.htm> (2005. 08. 24.).

⁴⁰ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 327.

⁴¹ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 350.

⁴² Uo. 349.

⁴³ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 382–383.

⁴⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 348.

⁴⁵ Uo. 351.

⁴⁶ A kifejezés *Anwar-Chenderoff* tanulmányából való. *Anwar-Chenderoff*: i. m. 169.

⁴⁷ Idézi: *Anwar-Chenderoff*: i. m. 171.

⁴⁸ Mary levelében a „török” kifejezés szerepel, ez pontosabban a „muszlim”.

- ⁴⁹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: *Letters i. m. I. k.* 375.
- ⁵⁰ M. W. M. levele 1718. január 4-én Anne Thistlethwayte-hez. In: *Letters i. m. I. k.* 375.
- ⁵¹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: *Letters i. m. I. k.* 376.
- ⁵² George Farquhar például azt írta a „Gavallérok hadicsele” című, Angliában népszerű, 1707-ben megjelent színművében: „Alázatos töröknek születtem, ahol a nőknek nincs lelkük, nincs tulajdonuk, elégedetten kell üldögeílnem.” *Letters i. m. I. k.* 363. 3. lábjegyzet.
- ⁵³ M. W. M. levele 1717. május 29-én Conti abbéhoz. In: *Letters i. m. I. k.* 364.
- ⁵⁴ M. W. M. levele 1717. április 1-jén Marhoz. In: *Letters i. m. I. k.* 328.
- ⁵⁵ Uo. 328.
- ⁵⁶ *Anwar-Chenderoff*: i. m. 171.
- ⁵⁷ *Almarcegui*: i. m. 16.
- ⁵⁸ *Travels in Turkey and back to England*. London, 1947.
- ⁵⁹ *Travel through Europe, Asia & into part of Africa*. I–II. London, 1723.
- ⁶⁰ L. erről *Penzer*: i. m. 42.
- ⁶¹ *Almarcegui*: i. m. 16.